

1. Blynchevskiy F. L., Zelenko H. N. (1957). Professionalno-tekhnicheskoe obrazovanie rabochikh v SSSR. M.: Trudrezervizdat. 160.
2. Honcharova O. S. (2017). Istoriia Ukrainy novitnoho chasu: Navchalno-metodychnyi posibnyk dlia studentiv istorychnoho fakyltetu. Kharkiv: Antykva. 332.
3. Honcharova O. S. (2007). Stanovlennia ta funktsionuvannia merezhi profesiinoho navchannia natsionalnykh menshyn Kharkivshchynyv 20-ti – na pochatku 30-khrokiv XX stolittia. *Zbirnyk naukovykh prats. Seriia: «Istoriia ta heohrafiia» / Kharkivskiy natsionalnyi pedahohitsnyi universytet imeni H. S. Skovorody*. Kharkiv: Maidan. Вип. 28. S. 95-104.
4. Profesiino-tekhnichna osvita v URSR. (1967). K.: Znannia Ukrainy. 27.
5. Puzanov M.F., Tereshchenko H.N. (1980). Ocherki istorii professionalno-tekhnicheskoho obrazovaniia v USSR. K.: Vysshaia shkola. 231.
6. Tezy dopovidei ta rezoliutsii drugoho z'izdu po robitnychii osviti URSR. (1925). Kh. b. v. 122.

УДК 378.091.12.011.3-051:63(477)(091)

Олена Михайлівна Голикова,

канд. іст. наук, професор кафедри ЮНЕСКО та соціального захисту

Державний біотехнологічний університет (ДБТУ, м. Харків);

докторант ННСГБ НААН України (м. Київ)

ORCID 0000-0003-1149-7342

**ПОЧАТОК ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВИКЛАДАЧІВ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ДЛЯ ВІТЧИЗНЯНИХ ЗАКЛАДІВ
ВИЩОЇ ОСВІТИ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – СЕРЕДИНА ХІХ СТ.)**

Елена Михайловна Голикова,

канд. ист. наук, профессор кафедры ЮНЕСКО и социальной защиты

Государственный биотехнологический университет (ГБТУ, г. Харьков)

докторант ННСГБ НААН Украины (г. Киев)

**НАЧАЛО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ
ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ДЛЯ
ОТЕЧЕСТВЕННЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
(КОНЕЦ XVIII – СЕРЕДИНА XIX СТ.)**

Olena Mikhailivna Golikova,

Cand. ist. Sciences, professor of UNESCO Chairs and social protection
State Biotechnological University (SBTU, Kharkiv);
doctoral student of National Scientific Agricultural Library of the NAAS of
Ukraine (Kyiv)

ORCID 0000-0003-1149-7342

**THE BEGINNING OF PROFESSIONAL TRAINING OF AGRICULTURAL
TEACHERS FOR DOMESTIC INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION
(END OF XVIII – MIDDLE OF XIX CENTURY)**

Анотація. Розглянуто передумови та історію зародження вітчизняної практики з підготовки викладацьких кадрів для сільськогосподарських закладів вищої освіти з кінця XVIII до середини XIX ст. Визначено значення урядових заходів з підготовки особливої верстви фахівців, які мали займатися наукою удосконаленого землеробства. Досліджено процес підготовки кадрів вищої кваліфікації за кордоном та у перших вітчизняних загальнодержавних навчальних закладах. Узагальнено значення цього досвіду з погляду сучасних завдань реорганізації вищої школи в Україні.

Ключові слова: вища сільськогосподарська освіта, викладацькі кадри, сільськогосподарська дослідна справа.

Аннотация. Изучены предпосылки и история зарождения отечественной практики по подготовке преподавательских кадров для сельскохозяйственных учреждений высшего образования с конца XVIII до середины XIX вв. Определено значение правительственных мер по

подготовке особого сословия специалистов, занимающихся наукой усовершенствованного земледелия. Исследован процесс подготовки кадров высшей квалификации за границей и в первых отечественных общегосударственных учебных заведениях. Обобщено значение этого опыта с точки зрения современных задач реорганизации высшей школы в Украине.

Ключевые слова: высшее сельскохозяйственное образование, преподавательские кадры, сельскохозяйственное опытное дело.

Abstract. The preconditions and history of the origin of domestic practice in the training of teachers for agricultural institutions of higher education from the end of the XVIII to the middle of the XIX centuries are studied. The importance of government measures to train a special class of specialists engaged in the science of advanced agriculture has been determined. The process of training highly qualified personnel abroad and in the first domestic state educational institutions has been studied. The significance of this experience from the point of view of modern tasks of reorganization of higher education in Ukraine is generalized.

Key words: higher agricultural education, teaching staff, agricultural experience.

Уніфіковані стандарти навчальної діяльності сучасного глобалізованого світу дедалі активніше впливають на українську систему освіти. В умовах швидкого впровадження новітніх освітніх парадигм не вгасає інтерес до вітчизняних педагогічних надбань.

Відповідно до домінуючих в суспільстві політичних, соціально-економічних і культурно-національних чинників історіографічний аналіз літератури дозволяє виокремити три періоди: 1) дореволюційний (XIX ст. – до 1921 рр.); 2) радянський (1921–1991 рр.); 3) пострадянський (з 1991 р.). Для нашої розвідки важливе значення з праць дореволюційного періоду мають твори В. І. Вешнякова [4] та І. І. Мещерського [15]. Працями В. В. Вінера [5] і С. Г. Цитовича [20] представлено радянський період

історіографії. У пострадянський період ця проблема знайшла висвітлення в роботах академіка НААН В. А. Вергунова [3], О. Ю. Єліної [7], монографії Л. Л. Білан та С. О. Білана [1]. Проте у наведених публікаціях питання щодо підготовки педагогічних кадрів для землеробських ЗВО не стало предметом самостійного вивчення. Джерельну базу роботи становлять труди видатних представників сільськогосподарської науки [3; 9; 17], а також надруковані та архівні документи.

Сучасна системи вищої сільськогосподарської освіти України сягає своїм корінням початкової історії тих навчальних закладів, які виникли в Російській та Австрійській імперіях у ХІХ ст. за часів поділу українських етнічних територій між двома державами. З кінця ХVІІІ до середини ХІХ ст. у Російській імперії діяло декілька навчальних закладів, в яких започатковано підготовку кадрів вищої кваліфікації для землеробських ЗВО. На західних українських землях перший сільськогосподарський ЗВО створено в другій половині ХІХ ст. Це була Рільнична школа в Дублянах, відкрита 1856 р. поблизу Львова та реформована 1880 р. у вищий державний навчальний заклад. У цій розвідці авторка розглядає започаткування професійної підготовки викладачів з сільського господарства в різних регіонах Російської імперії, де діяли загальнодержавні центри аграрного знання, досвід функціонування яких вплинув на становлення української вищої землеробської освіти. Розвиток цих ЗВО віддзеркалював проблеми з науково-педагогічного забезпечення потреб сільськогосподарської освіти, притаманні більшості європейських вищих шкіл з землеробства.

До кінця ХVІІІ ст. сільське господарство залишалось доволі примітивною сферою економічної діяльності. На думку професора В. В. Вінера, в історії сільського господарства найбільш дивовижним явищем був вкрай уповільнений прогрес цієї галузі в усіх країнах упродовж тисячоліть [5, с. 42]. До того ж в Росії недоторканими залишались соціально-економічні основи феодально-абсолютистського ладу. Разом з тим, збільшення чисельності населення в імперії потребувало розширення

аграрного виробництва, проте єдиним споконвічним інструментом для цього було традиційне мало ефективне екстенсивне господарство. Передумови інтенсифікації аграрного виробництва закладено тільки на межі XVIII–XIX ст. завдяки надбанням видатних природознавців – як аматорів, так і талановитих академічних вчених.

Уперше викладення курсу з сільського господарства започатковано 1770 р. в Московському університеті учнем К. Лінея, доктором філософії та медицини М. І. Афоніним [2; с. 238–239]. У 1774 р. вченого затверджено першим вітчизняним професором з природознавчої історії та землеробства. Через стан здоров'я М. І. Афонін 1777 р. залишив університет і в 1784–1788 рр. обіймав посаду директора економії в Палаті казенних справ Катеринославського намісництва та Криму [14, с. 84, 177]. Після звільнення М. І. Афоніна курс із землеробства в Московському університеті відновили через 27 років за Статутом від 17 (5) листопада 1804 р. Для забезпечення викладення курсу було створено кафедру мінералогії і сільського домоводства, яку очолив уродженець чернігівських Прилук А. А. Прокопович-Антонський. Випускник Києво-Могилянської академії 1773 р., він із 1784 р. навчався, а із 1788 р. працював на кафедрі енциклопедії та природничої історії Московського університету. Протягом 1804–1818 рр. очолював кафедру мінералогії і сільського домоводства фізико-математичного факультету, деканом якого його двічі – у 1808–1809 та 1813–1818 рр. – обирали. У 1819 р. професора А. А. Прокоповича призначено ректором Московського університету; того ж року він виступив одним із засновників Московського товариства сільського господарства (далі – МТСГ), віце-президентом якого був у 1845–1848 рр. [11, с. 27].

В означений період у Росії функціонували такі сільськогосподарські ЗВО: 1) загальнодержавна Павловська практична школа землеробства – діяла неподалік Санкт-Петербурга у 1797–1803 рр.; у 1797–1799 рр. її очільником був уродженець Слобідської України, випускник Києво-Могилянської академії А. О. Самборський; 2) Агрономічний інститут у Маримонті – діяв

поблизу Варшави у 1816–1861 рр. як польський центр вищої землеробської освіти; 3) Альткустгофський агрономічний інститут – діяв у 1834–1839 рр. при Дерптському університеті; 4) Гори-Горецький землеробський інститут – заснований 1836 р. як Землеробська школа, він діяв у Могильовській губернії протягом 1840–1863 рр. як загальнодержавний освітній заклад, у сфері уваги якого перебувало, зокрема, сільське господарство українських губерній.

Також у цей період підготовку кадрів забезпечували кафедри сільського господарства і домоводства в імператорських університетах, зокрема, на українських землях – у Харківському (з 1804 р.) та Київському (з 1834 р.) [6]. Відповідно до Статуту 1804 р. у Харківському університеті на відділенні фізичних і математичних наук викладалось сільське домоводство. Тимчасовим Статутом Київського університету Св. Володимира від 1833 р. затверджено вивчення на другому відділенні філософського факультету навчальних курсів з технології, сільського господарства, лісівництва та архітектури. Таке саме положення містилось у Загальному Статуті російських університетів від 1835 р. Отже, окремих агрономічних інститутів (факультетів) при цих університетах не існувало [7, с. 593]. Згідно з установчими документами у структурі природничих відділень факультетів фізичних і математичних наук функціонували спеціальні кафедри.

З кінці XVIII ст. російський уряд практикував закордонні відрядження з метою запозичення досвіду розвинених аграрних економік. Протягом восьми років – із 1776 до 1784 рр. – І. М. Комов, М. Г. Ліванов, В. П. Прокопович та ін. під керівництвом протоієрея А. О. Самборського вивчали землеробську науку в Англії, в Оксфордському університеті та на британських фермах. Після завершення стажування всім учасникам цієї навчальної експедиції за Указом сенату присвоєно звання професорів землеробства [21, с. 13] (терміни «агроном» і «агрономія» до 30-х рр. XIX ст. в російській мові не вживались). У 1786 р. М. Г. Ліванова і В. П. Прокоповича призначено викладачами Катеринославського університету, проєкт якого, за клопотанням князя Г. О. Потьомкіна,

затвердила імператриця (проект не був реалізований через війну з Туреччиною 1787 р. та смерть князя 1791 р.). У 1786 р. вийшла книга М. Г. Ліванова «Настанова до уможядного і діловодного землеробства», в якій основні принципи землеробства обґрунтовано з філософської (теоретичної) та агрономічної (практичної) сторін (Санкт-Петербург, у 2-х ч.). Особливі заслуги вчений має перед сільськогосподарською освітою: у 1790 р. ним створено першу в імперії сільськогосподарську школу в с. Богоявленському, поблизу м. Миколаєва. Також професор М. Г. Ліванов є автором «Посібника з розведення й поправлення домашньої худоби» – першої вітчизняної праці з тваринництва (Санкт-Петербург, 1794 р.). У 1799 р. у Миколаєві в типографії Чорноморського штурманського училища вийшла ще одна книга вченого «Про землеробство, тваринництво і птахівництво», до якої також було включено два раніше виданих трактати. У 1999 р. з нагоди 200-річчя виходу в світ цієї праці, за рішенням Вченої ради Миколаївського державного сільськогосподарського інституту, її надруковано як пам'ятку вітчизняної сільськогосподарської науки в тому вигляді, як її було видано 1799 р. [13].

У літературі бракує інформації про діяльність соратника М. Г. Ліванова, уродженця Чернігівщини професора землеробства Василя Прокоповича Прокоповича (близько 1756 – 1792 рр.). Він виконував обов'язки помічника директора економії Катеринославського намісництва до 1791 р. У 1785 р. його було прийнято до членів ІВЕТ і того ж року в «Трудах ...» ІВЕТ надруковано його роботи: «Про кращий корм і догляд корів», «Про хмелярство» та «Про рощення солоду» [18]. В архіві Російського державного історичного архіву (ладі – РДІА) зберігається його праця німецькою мовою «Про бджільництво та вирощування солоду» [19].

Голод 1833 р. поставив у порядок денний необхідність розробки цілісної державної програми з «посилення продуктивності руської землі» [4; с. 1]. За словами А. Є. Зайкевича, «кріпацький побут Росії не сприяв розвитку агрономічних знань і тільки голод, який періодично

повторювався, а особливо голод 1833 р. змусив уряд і суспільство звернути увагу на становище агрономічних наук» [9, с. 355–356]. У 1833 р. один з найпомітніших державних діячів того часу адмірал М. С. Мордвінов в особливій записці на ім'я імператора виклав своє розуміння причин недороду 1833 р.: «...Достаток і якість плодів залежать від ступеня освіти в науці сільське господарство, ...про яку ще мало знають в Росії, адже її у жодному з навчальних закладів не викладають ...» [12, с. 24]. Очолюваний М. С. Мордвіновим Комітет з удосконалення землеробства в Росії (далі – Комітет) розробив низку заходів з метою запобігання голоду. Було засновано зразкову ферму в Луганську, яка «мала вельми корисний вплив на удосконалення землеробства у тому краї» [10]. Також з 15 (3) липня 1834 р. налагоджено видання «Землеробської газети», на шпальтах якої друкувались матеріали з рільництва, садівництва, лісівництва; організовано майстерню з виготовлення різних удосконалених знарядь при Санкт-Петербурзькому Технологічному інституті; розширено механічний заклад з виготовлення землеробських інструментів братів Миколи та Йоганна Бутенопів у Москві. Нарешті, в Альткустгофському агрономічному інституті, що діяв у 1834–1839 рр. під керівництвом професора Ф. Г. Шмальца започатковано підготовку дев'яти студентів до самостійного викладення агрономічних наук. За підготовку відомих у наступному агрономів Ф. Г. Шмальца нагороджено орденом Св. Анни 3-го ступеня. Також 1835 р. за рішенням Комітету розпочато підготовчі роботи з організації землеробської школи. З урахуванням економічної сторони питання навчальний заклад засновано на державних землях в Горках Могильовської губернії, де згідно з Указом Миколи I від 1836 р. створено Гори-Горецьку землеробську школу (хоча рівно однаково обговорювалась можливість її відкриття в одному з державних маєтків Чернігівської або Київської губерній). Після реорганізації 1848 р. Гори-Горецької землеробської школи в інститут, професорсько-викладацький колектив поповнився десятьма новими викладачами, які отримали освіту в російських навчальних закладах, причому шестеро з них

були вихованцями Гори-Горецького землеробського інституту, зокрема: випускник 1850 р. лісівник Ю. Ю. Жебенко; випускник 1851 р. агроном і зоотехнік О. М. Бажанов; випускник 1852 р. механік і архітектор О. М. Козловський; випускник 1853 р., уродженець Чернігівщини агроном С. С. Коссович; випускник 1850 р. ґрунтознавець О. В. Советов; випускник 1854 р. агроном, спеціаліст з галузевої дослідної справи, громадський діяч І. О. Стебут [20, с. 131]. Новий викладацький персонал інституту прийшов на зміну німецькій адміністрації та німецьким професорам, які були ядром кадрового складу навчальної установи на початковому етапі її існування і опора на які мала суперечливі наслідки для ЗВО.

Також М. С. Мордвіновим було порушено питання щодо необхідності підготовки в Росії «класу людей середнього стану, які маючи ґрунтовні теоретичні і практичні знання з раціонального землеробства» могли б запроваджувати удосконалені методи хліборобства [8, с. 29]. Для цього М. С. Мордвінов пропонував створити в імперії п'ять землеробських шкіл у різних ґрунтових і природно-кліматичних умовах. Планувалось відкриття шкіл з дослідними при них «заорюваннями» в навчальних округах, які відповідали поділу Росії на сільськогосподарські смуги, а саме: при Петербурзькому навчальному окрузі – для північної смуги; при Московському – для середньої смуги; при Київському та Харківському – для південної; при Білоруському – для західної; при Казанському – для східної смуги. Одночасно з цим, передбачалось створення поблизу Москви землеробського інституту як закладу вищої галузевої підготовки [20, с. 40]. Фактично, це був перший проєкт по створенню системи вищої сільськогосподарської освіти в імперії (залишився не реалізованим).

Ідею щодо підготовки людей середнього стану, або технічної інтелігенції, діяльність якої ґрунтується на поєднанні освіти з навичками до праці, запозичено з досвіду європейського землеробства. У вітчизняній науці її першими сформулювали В. Н. Каразін у «Роздумах про заснування Філотехнічного товариства» (1811 р.) [22] та професор М. Г. Павлов (1821 р.)

у статті «Начертання школи землеробства» [20, с. 20]. Також М. Г. Павлову було доручено влаштування Агрономічного інституту при Московському університеті для підготовки викладачів сільського господарства для навчальних закладів Росії. План з організації Агрономічного інституту з дослідним полем на Бутирському хуторі було затверджено імператором у грудні 1839 р. Передчасна смерть вченого унеможливила його реалізацію [15; с. 19–20]. Однак питання щодо підготовки кадрів залишалось дуже гострим, і його розробку поклали на професора Санкт-Петербурзького університету С. М. Усова. За новим планом наприкінці 1842 р. випускників філософського факультету Петербурзького університету В. Я. Кочетова, С. М. Ходецького та І. Ф. Якубовського було відряджено за кордон для підготовки до викладацької діяльності. Протягом першого року навчання стажери опановували теоретичний і практичний курс в Гогенгеймському інституті поблизу Штутгарта, а упродовж наступного року знайомились з організацією сільськогосподарських і переробних підприємств у Німеччині, Швейцарії, Голландії, Голштінії. Згодом саме ці випускники Санкт-Петербурзького університету зроблять справжній прорив в утвердженні науки з сільського господарства в імператорських Харківському та Київському університетах [6].

У першій половині XIX ст. в умовах широкого розповсюдження ідей Ю. Лібиха Міністерство народної освіти Росії підтримувало підготовку спеціалістів в його лабораторії. У Гіссенській лабораторії Ю. Лібиха в різні часи працювали видатні вчені, серед яких відомі ідеологи мінеральних добрив: патріарх російської хімічної науки, вчитель Д. І. Менделєєва, М. М. Бекетова, О. М. Енгельгарда, М. О. Меншуткіна, ректор Санкт-Петербурзького університету в 1861–1863 та 1865–1867 рр. професор О. А. Воскресенський; професор Харківського університету у 1847–1855 рр., редактор «Трудів ...» ІВЕТ, а з 1860 р. і до кінця життя – секретар цього товариства О. І. Ходнев; завідувач кафедри органічної та агрономічної хімії Петровської землеробської і лісівничої академії професор П. А. Ільєнков;

завідувач кафедри агрономічної хімії Московського університету у 1872–1890 рр., член МТСГ та ІВЕТ професор М. Є. Лясковський та ін. [16, с. 169–180].

Уперше викладення сільського господарства започатковано професором М. І. Афоніним 1770 р. у Московському університеті. Через 27 років після його відставки справу продовжив уродженець чернігівських Прилук професор А. А. Прокопович-Антонський. Після катастрофічного голоду 1833 р. проблеми землеробської освіти постійно знаходились під пильною увагою центральної влади, а питання щодо підготовки кадрів для закладів вищої сільськогосподарської освіти постало на рівні державної політики. Згідно з урядовими розпорядженнями навчання кадрів було перенесено за кордон. Зокрема підготовку до викладацької діяльності за кордоном пройшли майбутні професори імператорських Харківського і Київського університетів В. Я. Кочетов, С. М. Ходецький та І. Ф. Якубовський. Водночас 1840 р. відкрито Гори-Горецьку землеробську школу як загальнодержавний заклад галузевої підготовки, з якої вийшло перше покоління вітчизняних викладачів сільського господарства. Перші вищі сільськогосподарські навчальні заклади і окремі спеціальні кафедри при інших ЗВО дали поштовх становленню системи підготовки кадрів вищої кваліфікації, яка в цілому сформувалась тільки на початку ХХ ст.

Література

1. Білан Л. Л., Білан С. О. Система підготовки фахівців-аграрників в Україні (XIX – початок ХХ ст.): монографія. Київ: Аграрна освіта, 2011. 168 с.
2. Бобров Е. Г. Карл Линней. 1707–1778 / Академия наук СССР. Ленинград: Наука, 1970. 287 с.
3. Вергунов В. А. Від Погарського навчально-зразкового господарства до Гадяцької сільськогосподарської станції, або історія подарунку купця

- В. В. Бойка полтавській громаді (до 150-річчя Полтавського товариства сільського господарства та 95-річчя Полтавської державної аграрної академії) / ННСГБ НААН. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. 112 с.
4. Вешняков В. И. Высочайше учрежденный Комитет об усовершенствовании земледелия в России. *Исторические материалы из архива Министерства государственных имуществ*. Вып. 1. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1891. С. 1–27.
 5. Винер В. В. Краткий исторический обзор развития агрономии. *Введение в изучение агрономии: десять лекций, читанных в Горьком с.-х. ин-те в 1920 году* / Изд. Горьцкого с.-х. ин-та. Горки: Гос. Тип., 1921. С. 43–59.
 6. Голюкова О. М. Науково-організаційні засади становлення і розвитку сільськогосподарської дослідної справи в імператорських Харківському і Київському університетах (початок ХІХ ст. – 1860-ті рр.). *Історія науки і біографістика*. 2021. № 2. С. 91–127. Київ: ННСГБ НААН України. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2021-2/06.pdf>
 7. Елина О. Ю. Научная аттестация в области сельского хозяйства в России во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. *Вавиловский журнал генетики и селекции*. 2012. № 3. С. 592–604.
 8. Журналы заседаний Высочайше учрежденного комитета об усовершенствовании земледелия. Заседание I. 24 ноября 1833 г. *Исторические материалы из архива Министерства государственных имуществ*. Вып. 1. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1891. С. 27–53.
 9. Зайкевич А. Е. Кафедра агрономии. *Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)* / Под ред. проф. И. П. Осипова и проф. Д. И. Багалея. Харьков: Тип. фирмы «Адольф Дарре», 1908. С. 355–357.
 10. Земледельческая школа в Могилевской губернии [автор неизвестен]. *Земледельческая газета*. № 46. 1836. 9 июня, вторник. С. 361.

11. Историческое обозрение действий и трудов Императорского Московского общества сельского хозяйства за второе двадцатипятилетие, составленное по поручению Общества секретарем Н. П. Горбуновым: период первый с 1846–1860 годы. Москва: Тип. Грачева и К^о, 1870. 412 с.
12. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ. 1837–1887. В 5-ти ч. Ч. IV. Сельское хозяйство. Коннозаводство. Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киршбаум (Отдел I); Тип. Я. И. Либермана (Отдел II), 1888. 472 с.
13. Ливанов М. Г. О земледелии, скотоводстве и птицеводстве. Николаев: Тип. Черноморского штурманского училища, 1799. 203 с. (репринте видання, Миколаїв: МДСГІ, 1999).
14. Макидонов А. В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века. Запорожье: Просвита, 2011. 336 с.
15. Мещерский И. И. Высшее сельскохозяйственное образование в России и за границей. Санкт-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1893. XXIV, 464 с.
16. Мусамбеков. Ю. С. Юстус Либих. 1803–1873 / АН СССР. Москва: Изд. АН СССР, 1962. 216 с.
17. Мысли о учреждении Филотехнического Общества. *Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем.* Харьков: Тип. и литография М. Зильберберг и С-вья, 1910. С. 174–178.
18. Прокопович В. П. О Лучшем корме и присмотре коров. О хмелеводстве. О рашении солода. *Труды Вольного экономического общества к поощрению в России земледелия и домостроительства.* Ч. VI. 1785. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Академии наук, 1785. С. 1–150.
19. Прокопович В. П. О пчеловодстве и рашении солода. *Російський державний історичний архів.* Ф. 91. Оп. 1. Спр. 409. Арк. 223–258.

20. Цитович С. Г. Горыгорецкий земледельческий институт – первая в России высшая сельскохозяйственная школа (1836–1864). Горки: БСХА, 1960. 275 с.
21. Яворницкий Д. И. История города Екатеринослава: очерк / вступ. ст. Н. П. Ковальского. Днепропетровск: Проминь, 1989. 197 с.

References:

1. Bilan L. L., Bilan S. O. (2011). Systema pidhotovky fakhivtsiv-ahrarynykiv v Ukraini (XIX – pochatok XX st.): monohrafiia [System of training of agrarian specialists in Ukraine (XIX – beginning of XX century): monograph]. Kyiv: Ahrarna osvita. 168. [in Ukrainian].
2. Bobrov E. (1970). Karl Linney. 1707–1778. / Akademiya nauk SSSR. Leningrad: Nauka. 287. [in Russian].
3. Verhunov V. A. (2015). Vid Poharskoho navchalno-zrazkovoho hospodarstva do Hadiatskoi silskohospodarskoi stantsii, abo istoriia podarunku kuptsia V. V. Boika poltavskii hromadi (do 150-richchia Poltavskoho tovarystva silskoho hospodarstva ta 95-richchia Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii) / NNSHB NAAN. Vinnytsia: FOP Korzun D. Yu. 112. [in Ukrainian].
4. Veshnyakov V. I. (1891). Vyisochayshe uchrezhdennyiy Komitet ob usovershenstvovanii zemledeliya v Rossii. *Istoricheskie materialy iz arhiva Ministerstva gosudarstvennyih imuschestv*. Sankt-Peterburg: Tip. V. Bezobrazova i Komp. 1. 1–27. [in Russian].
5. Viner V. V. (1921). Kratkiy istoricheskiy obzor razvitiya agronomii. *Vvedenie v izuchenie agronomii: desyat lektsiy, chitannyih v Goretskom s.-h. in-te v 1920 godu* / Izd. Goretskogo s.-h. in-ta. Gor'ki: Gos. Tip. 43–59. [in Russian].
6. Holikova O. M. (2021). Naukovo-orhanizatsiini zasady stanovlennia i rozvytku silskohospodarskoi doslidnoi spravy v imperatorskykh Kharkivskomu i Kyivskomu universytetakh (pochatok XIX st. – 1860-ti rr.).

- Istoriia nauky i biohrafistyka*. Kyiv: NNSHB NAAN. 2. 91–127. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2021-2/06.pdf> [in Ukrainian].
7. Elina O. Yu. (2012). Nauchnaya attestatsiya v oblasti selskogo hozyaystva v Rossii vo vtoroy polovine XIX – nachale HH vv. *Vavilovskiy zhurnal genetiki i selektsii*. 3. 592–604. [in Russian].
 8. Zhurnalyi zasedaniy Vyisochayshe uchrezhdenного komiteta ob usovershenstvovanii zemledeliya. Zasedanie I. 24 noyabrya 1833 g. (1891). *Istoricheskie materialyi iz arhiva Ministerstva gosudarstvennyih imuschestv*. Sankt-Peterburg: Tip. V. Bezobrazova i Komp. 1. 27–53. [in Russian].
 9. Zaykevich A. E. (1908). Kafedra agronomii. Fiziko-matematicheskiiy fakultet *Harkovskogo universiteta za pervyie sto let ego suschestvovaniya (1805–1905)* / Pod red. prof. I. P. Osipova i prof. D. I. Bagaleyа. Harkov: Tip. firmyi «Adolf Darre». 355–357. [in Russian].
 10. Zemledelcheskaya shkola v Mogilevskoy gubernii [avtor neizvesten] (1836). *Zemledelcheskaya gazeta*. 46. 1836. 9 iyunya, vtornik. 361. [in Russian].
 11. Istoricheskoe obozrenie deystviy i trudov Imperatorskogo Moskovskogo obschestva selskogo hozyaystva za vtoroe dvadtsatipyatiletie, sostavlennoe po porucheniyu Obschestva sekretarem N. P. Gorbunovym: period pervyyiy s 1846–1860 godyi (1870). Moskva: Tip. Gracheva i Ko. 412. [in Russian].
 12. Istoricheskoe obozrenie pyatidesyatiletney deyatelnosti Ministerstva gosudarstvennyih imuschestv. 1837–1887. (1888). V 5-ti ch. Ch. IV. Selskoe hozyaystvo. Konnozavodstvo. Sankt-Peterburg: Tip. V. F. Kirshbaum (Otdel I); Tip. Ya. I. Libermana (Otdel II), (Otdel II). 472 s. [in Russian].
 13. Livanov M. G. (1799). O zemledelii, skotovodstve i pitsevodstve. Nikolaev: Tip. Chernomorskogo shturmanskogo uchilischa. 203. (reprinte vidannya, MikolaYiv: MDSGI, 1999). [in Russian].
 14. Makidonov A. V. (2011). Personalnyi sostav administrativnogo apparata Novorossii XVIII veka. Zaporozhe: Prosvita. 336. [in Russian].

15. Mescherskiy I. I. (1893). Vyishee selskohozyaystvennoe obrazovanie v Rossii i za granitsey. Sankt-Peterburg: Tip. V. Kirshbauma. XXIV, 464. [in Russian].
16. Musambekov. Yu. S. (1962). Yustus Libih. 1803–1873. Moskva: Izd. AN SSSR. 216. [in Russian].
17. Myisli o uchrezhdenii Filotehnicheskogo Obschestva. *Sochineniya, pisma i bumagi V. N. Karazina, sobrannyye i redaktirovannyye prof. D. I. Bagaleem.* (1910). Harkov: Tip. i litografiya M. Zilberberg i S-vya. 174–178. [in Russian].
18. Prokopovich V. P. O Luchshem korme i prismotre korov. O hmelevodstve. O raschenii soloda. (1785). *Trudyi Volnogo ekonomicheskogo obschestva k pooschreniyu v Rossii zemledeliya i domostroitelstva.* Sankt-Peterburg: Tip. Imp. Akademii nauk. VI. 1–150. [in Russian].
19. Prokopovich V. P. O pchelovodstve i raschenii soloda. *Rosiiskyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv.* F. 91. Op. 1. Spr. 409. Ark. 223–258. [in Russian].
20. Tsitovich S. G. (1960). Goryigoretskiy zemledelcheskiy institut – pervaya v Rossii vyisshaya selskohozyaystvennaya shkola (1836–1864). Gorki: BSHA. 275. [in Russian].
21. Yavornitskiy D. I. (1989). Istoriya goroda Ekaterinoslava: ocherk / vstup. st. N. P. Kovalskogo. Dnepropetrovsk: Promin. 197. [in Russian].

УДК 94(477.54) «1943-1952»

Ольга Сергіївна Гончарова,

кандидат історичних наук, доцент,

в.о.декана історичного факультету

Харківського національного педагогічного

університету імені Г.С.Сковороди

<https://orcid.org/0000-0002-8697-3211>

ПОВОЄННА ВІДБУДОВА СЕЛИЩА СТАРИЙ САЛТІВ

(КІНЕЦЬ 1943 РОКУ – ПОЧАТОК 1950-Х РОКІВ)